

*Andrzej Gil**

Źródła i konteksty separatyzmu w Donbasie

W artykule tym poruszono kwestię źródeł i kontekstów separatyzmu donbaskiego. Zjawisko to ma swoje korzenie w dziejach tego regionu. Wykształcone, zwłaszcza w drugiej połowie XX w., tożsamości lokalne dryfują raczej w kierunku świadomości ponadnarodowej, którą można nazwać branżową (zawodową) bądź nostalgiczną (poradziecką). Śladowa jest natomiast tożsamość ukraińska (w sensie narodowym).

Współczesna Ukraina jest prawną i bezpośrednią kontynuacją Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, stanowiącej z kolei rezultat bolszewickiej polityki narodowościowo-społecznej, realizowanej przy pełnej zgodzie i z udziałem miejscowego aparatu partyjnego (nawet, jeśli wynikało to z jego oportunisty). Zjednoczenie w latach 1939–1945 niemal wszystkich ziem, uważanych niegdyś przez narodowych działaczy ukraińskich za niezbędne do pełnego i trwałego powołania własnej państwowości, przyjmowane było przez obywateli Ukraińskiej SRR nie tylko jako legitymizacja władzy radzieckiej, lecz także akt sprawiedliwości dziejowej. Ukraiński ruch nacjonalistyczny, zdecydowanie bardziej radykalny w swoich żądaniach terytorialnych, wygasł w latach 50., a wszelkie późniejsze inicjatywy kontestujące sowiecką rzeczywistość miały charakter antysystemowy i rewizjonistyczny. Niepodległość Ukrainy była rezultatem kryzysu gospodarczego, którego pochodną stały się późniejsze zmiany polityczne, a nie owocem szerokich dążeń insurekcyjnych jej mieszkańców. Przejście od Ukraińskiej SRR do Ukrainy nie wiązało się z żadnym wydarzeniem mającym rangę swego rodzaju powszechnego *katharsis*. W nowej sytuacji nie dokonano żadnej oceny dotychczasowego radzieckiego dzie-

* Dr hab., prof. KUL **Andrzej Gil** – Instytut Nauk Politycznych i Spraw Międzynarodowych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

dzictwa, nie doszło do jakichkolwiek fundamentalnych przewartościowań w ocenie własnej przeszłości i przeorientowań w kwestii bliższej i dalszej przyszłości ukraińskiego państwa. Rządzące po 1991 r. elity trwały w swoich sowieckich praktykach, niekiedy z czysto pragmatycznych powodów przywdziewając się w narodowy czy też bardziej ludowy kostium. Wszelkie rozliczenie wiązałoby się bowiem z koniecznością uznania tego, że radziecka Ukraina była nie tylko ofiarą imperium (w jego wielkoruskiej odsonie), lecz także jego istotnym, bardzo aktywnym elementem, współtworzącym go, a więc i współodpowiedzialnym za niego. Upadek Związku Radzieckiego nie oznaczał końca sowieckiego modelu państwowości. W realiach niepodległej Ukrainy – oczywiście przy uwzględnieniu zmieniającego się regionalnego i globalnego kontekstu – znalazł on swoistą kontynuację. Państwo to bowiem w pełni naśladowało praktyki upadłego imperium, niejednokrotnie przy tym będąc jego skrzywionym odbiciem. Dotyczyło to także jednej z kluczowych kwestii, a mianowicie wieloetnicznego charakteru Ukrainy, wynikającego tak ze złożoności jej dziejów, jak i ze świadomej polityki migracyjnej Kremla i Kijowa w okresie sowieckim. Według danych spisu powszechnego z 1989 r., w Ukraińskiej SRR mieszkało ogólnie 51 452 034 osób, z tego 37 419 053 (72,73%) podało narodowość ukraińską, a 11 355 582 (22,07%) rosyjską. Z innych liczących się mniejszości reprezentowani byli: Żydzi (486 326 osób), Rumuni i Mołdawianie (459 350 osób), Białorusini (440 045 osób), Bułgarzy (233 800 osób), Polacy (219 179 osób) i Węgrzy (163 111 osób). Resztę ludności kraju stanowili przedstawiciele kilkudziesięciu narodów z całego Związku Radzieckiego¹. Ukraińcy do końca istnienia ZSRR utrzymali swą pozycję etnosu dominującego liczebnie, chociaż ich rola jako nacji-gospodarza była coraz bardziej ograniczana. Było to skutkiem niekorzystnych tendencji zachodzących tam już od końca lat 50. XX w., kiedy to w wyraźny sposób wzrosła rola języka rosyjskiego i wystąpił znaczący przyrost elementu wielkoruskiego praktycznie w całej radzieckiej Ukrainie (poza jej zachodnimi obwodami) w stopniu znacznie większym, niżli wynikałoby to z danych spisowych².

Wraz z uzyskaniem niepodległości ujawniła się konieczność zdefiniowania przyszłego charakteru ustrojowego Ukrainy, biorącego pod uwagę

¹ Pełna charakterystyka etnicznego składu Ukrainy w pracy: *Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні*, red. В. Євтух та ін., Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України, Київ 1996.

² В. Скляр, *Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення*, Видавничий центр „Просвіта”, Київ 2008, s. 149–225; В. Романцов, *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття)*, Видавництво імені Олени Теліги, Київ 2003, s. 32–46.

także jej zróżnicowany skład etniczny i funkcjonowanie szeregu tożsamości regionalnych. Od rządzącej elity wymagało to zainicjowania dyskusji o kształcie państwa ukraińskiego i próby znalezienia innego – niż dotychczasowego radzieckiego – ideowego spoiwa dla jego obywateli. Z różnych powodów uwzględniono tylko specjalny status Krymu, obdarzając go autonomią (*Автономна Республіка Крим/Автономная Республика Крым*).

Pojawiające się z czasem tendencje do ograniczania roli języka rosyjskiego i forsowania polityki ukrainizacji (zwłaszcza w sferze ideowej), artykułowane zwłaszcza w dobie napięć i kryzysów politycznych (wybory prezydenckie 2004/2005 r. i obalenie prezydenta Wiktora Janukowycza w 2013/2014 r.), doprowadziły do radykalnego pęknięcia społecznego na Ukrainie. Jego istotnym przejawem jest konflikt w Donbasie, którego istotę stanowi, jak można przypuszczać, niezrozumienie (czy też brak akceptacji) tożsamości mieszkańców tego regionu przez oficjalne czynniki ukraińskie. Narastanie sprzeczności we wzajemnych stosunkach różnych grup narodowościowych na Ukrainie wzmogło się od czasów prezydentury Wiktora Juszczenki, który szczególnie w końcowej fazie swoich rządów wyraźnie opowiedział się za zdecydowanie narodową wizją tożsamości obywateli tego państwa. O ile podejście takie było jeszcze w miarę wyważone i respektowało inne wrażliwości historyczne, o tyle środowiska polityczno-społeczne, pozostające w opozycji do Wiktora Janukowycza po jego wyborze na urząd prezydenta, wyrażały konieczność akceptacji przez obywateli Ukrainy niekiedy skrajnie nacjonalistycznej wersji poczucia tożsamości. Jak można przypuszczać, właśnie kwestie tożsamościowe stały po części za poglądem wielu regionalnych elit i społeczności o ich osłabieniu więzów z państwem ukraińskim aż do decyzji o dążeniu do uzyskania bądź szerokiej autonomii, bądź separacji i – w perspektywie, jak można przypuszczać, własnej państwowości. Jednym z takich regionów był Donbas, obejmujący po 1991 r. dwa wschodnie obwody Ukrainy – ługański i doniecki.

Donbas jednakże to typowy obszar pograniczny, tworzący w czasach radzieckich całość wraz z leżącą po stronie Rosyjskiej FSRR zachodnią częścią obwodu rostowskiego. Podział linią graniczną po 1991 r. wywarł niekorzystne skutki dla mieszkańców obwodów donieckiego i ługańskiego zarówno w sferze ekonomicznej, jak i – może nawet bardziej znaczące – na płaszczyźnie więzi społecznych. Funkcjonowanie tego regionu w warunkach państwa ukraińskiego nie tylko nie wpłynęło na wygaszenie tendencji odśrodkowych, lecz raczej je – z racji na wspomniane wcześniej czynniki – podsycało. Wydaje się jednak, że separatyzm donbaski, niezależnie od sytuacji tego regionu po 1991 r., był nie tylko zjawiskiem obecnym w jego życiu politycznym, lecz także, wraz z upływem czasu, uzyskiwał szersze poparcie

społeczne, gdyż poczucie odrębności regionalnej Donbasu ma swoje źródła w jego XIX- i XX-wiecznej historii. Tendencje odśrodkowe Donbasu nie są zatem tylko i wyłącznie skutkiem błędnej polityki władz centralnych czy też aktywizacji wpływów zewnętrznych (zwłaszcza rosyjskich), a wynikają ze złożonych procesów narodowo-społecznych ostatnich dwóch stuleci, którym byli poddani mieszkańcy tego obszaru w okresie swej przynależności do dwóch imperiów – carskiego i sowieckiego.

Proces włączania nowych nadczarnomorskich nabytków Rosji po upadku Chanatu Krymskiego (1783) opierał się przede wszystkim na stosowanej na szeroką skalę akcji kolonizacyjnej, wykorzystującej w tym celu osadników różnego pochodzenia etnicznego – Wielkorusów (Rosjan), Rusinów (Ukraińców), Serbów, Bułgarów, Rumunów (Wołochów i Mołdawian), Greków, Ormian oraz Niemców. Osadzaniu nowych poddanych towarzyszyło zakładanie miast. Powstały wówczas m.in. Cherson, Jekaterynosław, Mikołajów czy Odessa. Tworzono lokalną administrację i nowe jednostki podziału terytorialnego. Kolonizacji chłopskiej towarzyszyło tworzenie się wielonarodowej warstwy ziemiaństwa i drobniejszych posiadaczy ziemskich. Nowa elita zawdzięczała wszystko państwu, stąd jej wyjątkowa lojalność wobec Rosji i uosabiającego ją caratu³.

W 1764 r., jeszcze przed upadkiem państwa tatarskiego, utworzono gubernię noworosyjską, w skład której wchodziły dawne terytoria Nowej Serbii, Słowiano-Serbii, Słobozanszczyzny, Siczy Zaporoskiej, tzw. linii ukraińskiej i prowincji bachmutskiej (wśród nazw jednostek administracyjnych niższego rzędu są także pułki: doniecki i ługański). W 1775 r. z Noworosji wydzielono gubernię azowską, a w 1783 r. z obu tych jednostek utworzono namiestnictwo jekaterynosławskie. Rok później z ziem dawnego Chanatu Krymskiego utworzono obwód taurydzki. W 1796 r. z kolei decyzją cara Pawła I przywrócono gubernię noworosyjską, którą ponownie podzielono w 1802 r. na trzy gubernie: jekaterynosławską, mikołajowską (od 1803 r. chersońską) i taurydzką⁴.

³ Л. Циганенко, *Дворянство півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.)*, Издательство СМІЛ, Ізмаїл 2009, s. 125–290.

⁴ В. Кабузан, *Заселение Новороссии (екатеринославской и херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)*, Наука, Москва 1976, s. 52–64; А. Макидонов, *К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.)*, Провсвіта, Запорожье 2008, s. 6–8; Е. Белова, *Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.)*, РГОТУПС, Москва 2004, s. 69; В. Шандра, *Донеччина: адміністративно-територіальний і відомий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015, s. 14–32.

Obszar dzisiejszego Donbasu podzielony był w XIX w. między gubernię jekaterynosławską i obwód wojska dońskiego⁵. Zasiedlono go ludnością rolniczą, przeważnie wschodniosłowiańską (ruską i wielkoruską). W 1823 r. w ośmiu powiatach guberni jekaterynosławskiej mieszkało ponad pół miliona osób⁶. W ramach włączania tych terenów w polityczno-kulturową przestrzeń imperium carskiego noworosyjski generał-gubernator Michaił Woroncow (sprawował swój urząd w latach 1823–1854) podjął działalność wzmacniającą rosyjską świadomość ich mieszkańców. Rozbudowywał więc instytucje państwowe (sądy, urzędy, placówki policyjne) i finansowe (banki, giełda), dbał także o rozwój handlu, w tym międzynarodowego. Jednakże jego wysiłki koncentrowały się na pasie przybrzeżnym Noworosji, natomiast jej zaplecze lądowe w mniejszym stopniu skorzystało na tej ekonomicznej aktywizacji, stając się przede wszystkim polem intensywnej kolonizacji, głównie chłopskiej, chociaż pojawiły się też pewne inicjatywy, które można uznać za początki swoistej industrializacji ziem późniejszego Donbasu⁷.

Od końca XVIII w. funkcjonowały niewielkie zakłady odlewnicze w Ługańsku, korzystające z węgla wydobywanego w kopalni położonej w uroczysku Lisicza Bałka. Zakłady te nie odgrywały jednak większej roli w gospodarce regionu⁸. Gubernator Michaił Woroncow w latach 40. XIX w. chciał z kolei zainteresować Petersburg pokładami węgla kamiennego w okolicach Bachmutu, jednakże jego starania w tej dziedzinie były bezowocne, chociaż on sam nakazał jego ograniczone wydobycie i przesyłał go na Krym, gdzie służył do opalania budynków użyteczności publicznej⁹.

Zasadnicze zmiany przyniosła dopiero wojna krymska, która obnażyła słabości rosyjskiego imperium i stała się czynnikiem sprawczym do sięgnięcia po lokalne zasoby tej kopaliny. Przedsięwzięcia takie miały miejsce także na obszarze dzisiejszego Donbasu, z racji na duże zasoby węgla i rudy żelaza, a także bliskość portów morskich. W końcu lat 60. XIX w.

⁵ Е. Дружинина, *Южная Украина в 1800–1825 гг.*, Наука, Москва 1970, s. 174.

⁶ А. Скалковский, *Хронологическое обозрѣние исторіи Новороссійскаго края 1730–1823*, ч. 2, Съ 1796 по 1823, Печатано въ Городской Типографіи, Одесса 1838, s. 318.

⁷ В. Богачев, *Очерки географіи Всевеликаго Войска Донского, Изданіе Отдѣла Народнаго Просвѣщенія Всевеликаго Войска Донского*, Новочеркасскъ 1919, s. 488–494; В. Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття*, Київ 2005, s. 174–207.

⁸ В. Молчанов, *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.)*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015, s. 63–64.

⁹ В. Шандра, *Донецчина...*, op.cit., s. 39–40; О. Донік, *3 історії індустріального освоєння Донбасу*, Інститут історії України НАН України, Київ 2014, s. 12.

walijski przedsiębiorca John Hughes założył pierwsze kopalnie węgla kamiennego oraz zakłady metalurgiczne w miejscu, które od jego nazwiska nazwane zostało Juzowka (prekursor dzisiejszego Doniecka). Dało to początek tworzeniu się ogromnego zagłębia górniczo-przemysłowego na obszarze między Dnieprem i Donem, które wkrótce stało się największym producentem węgla i stali w carskiej Rosji¹⁰.

Tworzące się zagłębie przemysłowe przyciągało rzesze nowych pracowników, pochodzących zarówno z jego okolic, jak i z całego imperium, a także z zagranicy (wykwalifikowana kadra). Tej nagłej industrializacji towarzyszył jednakże szereg niepożądanych zjawisk. Przede wszystkim, z uwagi na pochodzenie kapitału oraz napływ specjalistów-cudzoziemców, którzy nie wykazywali większych związków z lokalną społecznością, o rozwoju regionu zdecydowano w sposób przypadkowy, bez głębszej strategii, uwzględniającej nie tylko interes wielkiego kapitału, lecz także rosyjskiego państwa. Ponadto zmiany gospodarcze nie wpływały znacząco na wzrost kultury agrarnej wsi, pozostawiając ją zacofaną i niezdolną zarówno do zwiększenia produkcji, jak i wytworzenia mechanizmów akumulacji ewentualnych zdobyczy cywilizacyjnych. Nie zmienił się też charakter powstających przy fabrykach i kopalniach osiedli, które nie nabyły cech ówczesnych miast i pozostały miejscami koncentracji siły roboczej, pozbawione charakterystycznej dla innych obszarów industrialnej Europy infrastruktury i rozlicznych funkcji ekonomicznych i społecznych¹¹.

Wynikiem migracji było wytworzenie się na obszarze późniejszego Donbasu swoistego konglomeratu narodowościowego, jednakże z przeważającym udziałem elementu wschodniosłowiańskiego (wychodźców z obszarów etnicznie ruskich /ukraińskich/ i wielkoruskich /rosyjskich/). Warunki bytowania w nowej, zasadniczo odmiennej od poprzedniej, rzeczywistości prowadziły do zaniku więzi etnicznych na rzecz powstania pewnej językowej wspólnoty, urzeczywistnionej w „surżyku”, mowie posiadającej generalnie ukraińską gramatykę i rosyjską leksykę (z możliwymi wariantami), i tożsamości, którą można nazwać branżową (związaną z konkretnym zawodem, na przykład górnika czy hutnika). Ponadto nowa społeczność szybko

¹⁰ Ch. Wynn, *Workers, Strikers and Pogroms. The Donbass–Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, Princeton Legacy Library, Princeton (N. J.) 1992, s. 16–36; В.А. Гайдук, В.Г. Ляшенко, В.І. Мозговий, І.П. Навка, *Юз і Юзівка*, Фірма „Кардинал”, Донецьк 2000, s. 17–34; В. Молчанов, op.cit., s. 69–70; О. Донік, op.cit., s. 40–56.

¹¹ Я. Грицак, *Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі*, „Україна Модерна. Спеціальний випуск”, *Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні*, red. Я. Грицак, А. Портнов, В. Сусак, Київ–Львів 2007, s. 34–36; В. Молчанов, op.cit., s. 76–98.

industrializującego się regionu zarządzana była przez elitę obcego, zazwyczaj zachodnioeuropejskiego pochodzenia, od której dzieliło ją zasadniczo wszystko. Nie istniały praktycznie żadne kanały komunikacji stwarzające robotnikom możliwość wglądu do świata jej pojęć i kultury, a co za tym idzie – zapoznanie się z innymi, jakościowo odmiennymi wzorcami cywilizacyjnymi. Nie był zatem możliwy i ich akces do narodowej przestrzeni zachodnioeuropejskich właścicieli i technicznej arystokracji.

Istniała jednak inna alternatywa, związana z szeroko pojętym aparatem państwowym, mającym charakter rosyjski nie tylko przez swe prawne usytuowanie, lecz także w codziennej praktyce swego funkcjonowania. Stąd też chęć zmiany dotychczasowej sytuacji społecznej jednostki czy grupy łączyła się z koniecznością przyjęcia za własny języka rosyjskiego, który był przecież nie tylko narzędziem komunikacji na poziomie całego imperium, lecz także w tych konkretnych warunkach stanowił wyraz przynależności do jego alternatywnej (obok zachodnioeuropejskiej) elity. Sukces społeczny nie-Wielkorusa w rzeczywistości tworzącego się Donbasu przełomu XIX i XX w. łączył się z jego akcesem do świata szeroko pojętej rosyjskości (ewentualnie bez nabycia wielkoruskich cech narodowych), a częstokroć także wprost do rosyjskiego narodu. Motorem takiego procesu był brak jakiegokolwiek innego rozwiązania. Ukraińskość (rozumiana według dzisiejszych kryteriów) była tylko i wyłącznie zbiorem pewnych czynników i cech, bardziej obciążających jednostkę bądź grupę w swoim wyborze, niż stwarzających jakieś perspektywy osobistej kariery i socjalnego awansu.

Alternatywą dla opcji narodowych był rodzący się w początkach XX w. w Donbasie ruch robotniczy¹². Skoncentrowanie się na programie ekonomiczno-społecznym dawało wszelkim inicjatywom socjalistycznym ogromne możliwości oddziaływania, wykorzystane zarówno w okresie zaburzeń 1905 r., jak i później, po 1917 r., w dobie komunistycznej rewolty. Świadomość klasowa stała się realną alternatywą dla przynależności etnicznej i doprowadziła do wykształcenia się w Donbasie wielomilionowej grupy społecznej, dla której kwestie narodowe stawały się drugorzędne lub wręcz nieistotne. Ludność ta używała języka rosyjskiego lub „surżyka”, ale wynikało to z konieczności komunikowania się, a nie przyjęcia jakiejś narodowej opcji. W tych warunkach zasadnicza masa mieszkańców Donbasu pozostała w zasadzie indyferentna wobec treści wykraczających poza podstawowe potrzeby egzystencjalne, a jej reprezentacją stał się wojujący marksizm¹³.

¹² Ch. Wynn, *op.cit.*, s. 131–164.

¹³ Г. Куромія, *Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*, пер. з англійської Г. Кьорян, В. Анеєв, Видавництво Соломії Павличко „ОСНОВИ”, Київ 2002, s. 111; В. Модестов, *Рабочие Донбаса в трех русских революциях*, Издательство „Мысль”, Москва 1974, s. 198–262.

Zarówno I wojna światowa, jak i obie rewolucje miały pewien, jak się później okazało – niewielki, wpływ na zagadnienia narodowościowe w Donbasie. W początkach wojny dało się zauważyć pewne oznaki nie tylko manifestowania w regionie rosyjskiego patriotyzmu, lecz także poparcia dla zaangażowanego militarnie państwa. Jednakże, pod wpływem ciężaru powinności związanych z wysiłkiem wojennym, szybko nastąpił kryzys takich postaw. Rewolucje 1917 r. raczej spetryfikowały antynarodowe postawy żyjącej w coraz większym ubóstwie miejscowej ludności. Stąd nie brała ona szerszego udziału w procesach prowadzących do rozwiązania problemu przynależności państwowej i kształtu ustrojowego Donbasu. Kwestie te zostały rozstrzygnięte na poziomie ponadregionalnym, na podstawie ścierających się, częstokroć wykluczających się koncepcji.

Elity ukraińskie z Naddnieprza – różnej zresztą proveniencji ideowej – preferowały podejście etnograficzne, opierające się zasadniczo na wynikach ogólnorosyjskiego spisu powszechnego z 1897 r. Według tego poglądu, państwo ukraińskie powinno powstać tam, gdzie Ukraińcy (Rusini, Małorusini) stanowili wyraźną większość. Zgodnie z tym za ukraiński uznali (wbrew miejscowym realiom) także i Donbas. Bolszewicy z kolei skłonni byli zwrócić uwagę raczej na powiązania ekonomiczne, dające możliwość samodzielnego funkcjonowania poszczególnym regionom w ramach wielkiej, socjalistycznej/komunistycznej Rosji. Wśród niektórych działaczy – zarówno na stopniu centralnym, jak i lokalnym – ujawniały się niekiedy tendencje wielkoruskie, niemniej jednak, przynajmniej w teorii, realizowane było tu przede wszystkim podejście marksistowskie, klasowe¹⁴.

Powołanie do życia połączonej unii z bolszewicką Rosją formalnie niezależnej radzieckiej Ukrainy spowodowało konieczność wyznaczenia granicy między oboma „państwami”. Po długim procesie negocjacyjnym doszło do tego ostatecznie w 1920 r. W wyniku nowych ustaleń cały Donbas (wraz z Aleksandro-Gruszewskiem /obecnie Szachty/ i Taganrogiem) znalazł się w granicach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej jako gubernia doniecka. Decyzja ta wynikała nie z pryncypiów bolszewickiej polityki narodowej, a z ekonomicznego pragmatyzmu. Zgodnie z nim, w warunkach wojennego komunizmu, władze centralne dążyły do maksymalnego wykorzystania potencjału gospodarczego regionu przez jego wewnętrzne zintegrowanie i zarządzanie przez jeden ośrodek decyzyjny, którym był wówczas Charków (do 1934 r. stolica sowieckiej Ukrainy)¹⁵.

¹⁴ M. Studenna-Skrucka, *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2014, s. 128–144.

¹⁵ Е. Борысёнок, *Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы*, w: *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*, red. Л. Горизонтов, Институт славяноведения РАН, Москва 2005, s. 205–237; Г. Єфіменко, *Статус УСРР та її*

Problem narodowościowy w relacjach rosyjsko-ukraińskich tego okresu zrodził się wraz z aktywizacją polityki tzw. korenizacji, podjętej na początku lat 20. XX w. z inicjatywy Józefa Stalina, pełniącego wówczas funkcję Ludowego Komisarza do spraw Narodowości¹⁶. Polityka ta zakładała przekazanie prześladowanym niegdyś przez carat wspólnotom etnicznym maksymalnie dużych prerogatyw, mających odrodzić (czy niekiedy raczej stworzyć) ich tożsamość narodową, łącznie z autonomią terytorialną na każdym poziomie administracyjnym. W Donbasie „korenizacja” wywołała ogromny sprzeciw miejscowej ludności, której ukraińska idea narodowa (nawet w radzieckim wydaniu) była zupełnie obca. Opór ten podsyłany był przez lokalny aparat partyjny, w dużej mierze nieukraińskiego pochodzenia. W wyniku faktycznej obstrukcji decyzji władz centralnych do kwietnia 1925 r., kiedy to pierwszym sekretarzem Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy (bolszewików) został Łazar Kaganowicz, w południowo-wschodnich guberniach tej republiki „korenizacja” nie osiągnęła żadnych wymiernych sukcesów¹⁷.

Jednym z efektów dążeń do administracyjnej ukrainizacji Donbasu był toczący się w latach 1920–1925 spór o republikańską przynależność położonych w jego wschodniej części okręgów – aleksandro-gruszewskiego i taganrońskiego. Na kwestie etniczne nałożyły się tu także problemy ekonomiczne, gdyż dla południowo-zachodniej Rosji posiadanie portu w Taganrogu wraz z jego przemysłowym zapleczem było prawdziwą koniecznością. Dlatego też 16 października 1925 r. Centralny Komitet Wykonawczy ZSRR wydał decyzję o korekcie granicy między obiema republikami. Oba sporne okręgi zostały przyznane Rosyjskiej Federacyjnej SRR¹⁸.

W latach 1926–1938, po fiasku polityki „korenizacji”, władze sowieckie rozpoczęły forsowne uprzemysłowienie ukraińskiej części Donbasu. Nie tylko rozbudowano wówczas wiele gałęzi przemysłu, lecz także skoncentrowano tam ogromną liczbę kopalni, fabryk, zakładów przemysłowych, elektrowni i innych ośrodków produkcyjnych i naprawczych. Zasadniczym celem, jaki stawiała sobie władze centralne i republikańskie,

взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік, Інститут історії України НАН України, Київ 2012, s. 339–354.

¹⁶ Е. Борысе́нок, *Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы*, Издательство „Европа”, Москва 2006, s. 77–81.

¹⁷ Т. Мартин, *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)*, пер. з англійської С. Вакуленко, Критика, Київ 2013, s. 119.

¹⁸ Ю. Галкин, *Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за таганрогско-шахтинскую территорию Донской области*, Щербинская типография, Москва 2007.

było stworzenie wielkiego kompleksu, pracującego przede wszystkim na potrzeby kompleksu zbrojeniowego¹⁹. Industrializacja ta, tak jak w całym ZSRR, odbywała się kosztem ludności wiejskiej, na którą nałożono niemożliwe do wypełnienia kontyngenty płodów rolnych i trzody hodowlanej. Skutkiem takiej polityki było doprowadzenie w początku lat 30. XX w. do niemal całkowitego wyczerpania zasobów wsi, czego skutkiem była klęska głodu, a wraz z nią śmierć dziesiątków tysięcy ludzi²⁰.

Za gwałtownym rozwojem przemysłu ciężkiego w Donbasie nie szły jakiegokolwiek działania na rzecz poprawy bytu jego mieszkańców. Władze starały się natomiast maksymalnie wykorzystać miejscową siłę roboczą, prowadząc bardzo ekstensywną gospodarkę zasobami ludzkimi. Wprowadzono bezwzględny, niewolniczy wręcz wyzysk, oparty na – teoretycznie dobrowolnym, a w praktyce przymusowym – współzawodnictwie pracy (ruch stachanowski). Oprócz tego, tropiąc zazwyczaj urojone spiski i sprzysiężenia, stosowano wszechobecny terror, nakierowany także na wykorzenienie jakichkolwiek odrębności, w tym i narodowych (zlikwidowano wówczas m.in. wszelkie organizacje mniejszości etnicznych)²¹. W rzeczywistości końca lat 30. XX w. w Donbasie nie było miejsca na jakiegokolwiek eksperymenty na kształt wcześniejszej o ponad dekadę „korenizacji”. Wiodącą była idea sowietyzacji, wyrażana przede wszystkim przez przynależność nie do narodu (nawet rosyjskiego), a klasy społecznej, którą byli robotnicy wielkoprzemysłowi. W okresie tym doszło wręcz do wytworzenia swoistej socjalistycznej „arystokracji” robotniczej, jaką byli górnicy, których ówczesna propaganda przedstawiała jako absolutną elitę świata pracy.

Pewnym wyłomem w kwestii narodowościowej w Donbasie stał się okres niemieckiej okupacji (1941–1942), kiedy to jego mieszkańcy zetknęli się, oprócz radzieckiej, z ideologią nazistowską i – w śladowym zakresie – z nacjonalistyczną ukraińską. Nieludzkie postępowanie Niemców na zajętych obszarach Związku Radzieckiego nastroiło do nich wrogo nawet wcześniej przychylnych III Rzeszy obywateli sowieckich różnych narodowości. W Donbasie sytuację komplikował fakt, że, z racji na bliskość frontu, znajdował się on w zarządzie niemieckiej administracji wojskowej. Nie zde-

¹⁹ С. Кульчицький, *Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015, s. 33–52.

²⁰ В. Марочко, *Голодомор 1932–1933 років на Донбасі*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015, s. 74–89.

²¹ *Промышленность и рабочие Донбасса. Сборник документов: октябрь 1917 – июнь 1941*, сост. В.С. Высоцкая и др., Донбасс, Донецк 1989; И.И. Кулага, В.В. Зуев, *Органи державної безпеки в Донецькій області: спогади, факти, документи*, ТОВ „Алан”, Донецьк 2002, s. 10–36; С. Кульчицький, op.cit., s. 53–118.

cydowała się ona na likwidację kołchozów i przywrócenie prywatnej własności ziemi, co ludność wiejska przyjęła bardzo negatywnie. Doprowadziła także do wywozu ponad 300 tys. robotników przymusowych z obu donbaskich obwodów – stalinowskiego (donieckiego) i woroszyłowgradzkiego (ługańskiego). Represyjna polityka administracji niemieckiej przyniosła także co najmniej 300 tys. ofiar śmiertelnych. Uwolnienie Donbasu na kilkanaście miesięcy od terroru władzy radzieckiej w świetle zaszłych wówczas wydarzeń nie przyniosło żadnych zasadniczych zmian w kwestii tożsamości etnicznej jego mieszkańców. Wydaje się wręcz, że przeciwnie, nastąpiła petryfikacja sowieckości, rozumianej jako samoidentyfikacja społeczna²².

Bilans działań wojennych i niemieckiej okupacji był dla Donbasu bardzo niekorzystny. Zniszczony został praktycznie cały przemysł, a ludność poniosła ogromne straty. Powrót państwowości radzieckiej przyniósł ze sobą kolejną falę krwawych represji. Sytuację pogorszył panujący w regionie w latach 1946–1947 głód. Do odtworzenia przedwojennej populacji nie wystarczał naturalny ruch demograficzny. Wobec konieczności zintensyfikowania wydobywania węgla i produkcji przemysłowej władze podjęły szereg działań na rzecz skierowania w granice Donbasu szerokiego strumienia migrantów, zarówno z obszaru Związku Radzieckiego, jak i spoza jego granic. Nowi osiedleńcy pochodzili przede wszystkim z republik ukraińskiej i rosyjskiej, a także spośród zdemobilizowanych żołnierzy czy też byłych jeńców wojennych i robotników przymusowych. W Donbasie osadzano także Ukraińców wysiedlonych w ramach ekspatriacji z Polski. Mimo tak znacznego formalnego zukrainizowania regionu nie zmieniły się zasady polityki narodowościowej władz. Warunki w regionie prowadziły do denacjonalizacji nowych osiedleńców. W 1959 r. na ogólną liczbę 6,7 mln mieszkańców Donbasu ponad 3,75 mln stanowili Ukraińcy, ale spośród nich około 750 tys. osób uznawało język rosyjski za ojczysty. Pod koniec lat 50. XX w. na terenie obu donbaskich obwodów język ukraiński używany był przez zdecydowaną mniejszość mieszkańców i pozostawał mową codziennej komunikacji²³. W warunkach późnego stalinizmu, a później chruszczowowskiej odwilży i breżniewowskiego zastoju, Donbas trwał między Ukrainą

²² Г. Куромія, *op. cit.*, s. 381–396; І. Тарнавський, *Стратегія виживання інтелігенції Південно-Східної України в умовах окупації (1941–1943 рр.)*, w: *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали V міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 24–25 квітня 2015 р.)*, red. М. Михайлуца, Одеський національний морський університет, Одеса 2015, s. 341–348.

²³ М. Алфьоров, *Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.)*, Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, Донецьк 2008, s. 111–151.

a Rosją, faktycznie nie należąc do żadnej z nich²⁴. Nastąpił, tak jak wcześniej, zwrot w kierunku budowania lokalnej, ponadetnicznej tożsamości, opartej o świadomość klasową. Istotniejszy był zawód i rodzaj wykonywanej pracy, niż poczucie przynależności do konkretnego, nawet radzieckiego, etnosu. Nastąpiło zjawisko swoistej gloryfikacji branżowej, szczególnie widoczne w przemyśle wydobywczym. Jak wcześniej, w latach 20. i 30., górnicy stali się uprzywilejowaną, absolutną elitą zawodową, mającą – przynajmniej deklaratywnie – najwyższy społecznie prestiż. Przynależność do tego stanu nie wymagała narodowego opowiedzenia się, chociaż, z różnych zresztą względów, asocjowany był doń język rosyjski, co stanowiło naturalne zjawisko z uwagi na jego ogólnozwiązkowy status²⁵.

Kryzys gospodarczy Związku Radzieckiego za czasów Michaiła Gorbaczowa szczególnie silnie dotknął regiony przemysłowe i zurbanizowane. Swoje piętno odcisnął także na ludności Donbasu, a zwłaszcza na robotnikach wielkoprzemysłowych i górnikach. To dzięki tym środowiskom, które podjęły akcje strajkowe, upadła władza radziecka na Ukrainie²⁶. Referendum z dnia 1 grudnia 1991 r. poparło ponad 80% głosujących w obwodach donieckim i ługańskim. Jednakże poparcie Donbasu dla idei niepodległego państwa ukraińskiego nie oznaczało jednocześnie przyjęcia narodowej samoidentyfikacji ukraińskiej (w sensie etnicznym). Należy je odczytać raczej według klucza ekonomicznego, jako dążenie do utrzymania swoistego radzieckiego rezerwatu gospodarczego ze wszystkimi tego konsekwencjami, także społecznymi.

Meandry polityki władz Ukrainy wobec Donbasu po 1991 r. przyniosły radykalizację nastrojów jego mieszkańców. Nieumiejętność rozwiązania podstawowych problemów przemysłowego wschodu państwa, skutkująca oligarchizacją i kryminalizacją życia społecznego z jednej strony, oraz wzrostem nastrojów nacjonalistycznych na zachodzie i wynikłym z tego swoistym pęknięciem tożsamościowym obywateli Ukrainy z drugiej, przywiodły do kryzysu, który przerodził się w otwarty konflikt. Z trudem do dyskursu polityczno-społecznego przebija się konieczność zmiany podejścia do kwestii Donbasu zarówno oficjalnego Kijowa, jak i narodowo zorientowanych mieszkańców zachodniej części państwa ukraińskiego²⁷. Jak się wydaje, jest to jednak próba spóźniona.

²⁴ Г. Куромія, *op.cit.*, s. 459–474.

²⁵ М. Studenna-Skrucka, *op.cit.*, s. 192–203.

²⁶ Г. Касьянов, *Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії*, Наш час, Київ 2008, s. 13–33; Я. Веременич, *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015, s. 48–50.

²⁷ Я. Веременич, *Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз*, „Український історичний журнал”, nr 1/2015, s. 108–134.

Separatyzm donbaski jest silnie ukorzeniony w przeszłości tego regionu i czerpie swoje źródła zarówno z przedrewolucyjnej tradycji rosyjskiej, jak i porewolucyjnej, radzieckiej, ale raczej w odniesieniu do ich społecznych (klasowych) treści. Istotniejszy jest więc dla niego stosunek do wykonywanej pracy (wymiar zawodowy), niż odniesienie do konkretnego narodu. Można zatem próbować umieścić obecny etap „etniczności” społeczności Donbasu w fazie kształtowania się pewnej świadomości odrębności, zdeterminowanej jednak przez czynniki inne niż te, które zwykle towarzyszyły klasycznym narodzinom wschodnioeuropejskich narodów. Jest to wynik zarówno specyficznej sytuacji zaistniałej u początków kształtowania się zrębów społeczności donbaskiej na przełomie XIX i XX w., jak i późniejszej permanentnej dewastacji jakichkolwiek przejawów jej nacjonalizacji w czasach radzieckich. Jest natomiast raczej pewne, że przynależność Donbasu do Ukrainy po 1991 r. nie zaowocowała przyjęciem przez jego mieszkańców w znaczącej skali ukraińskiej świadomości etnicznej (czy nawet przynależności obywatelskiej). Z drugiej strony trudno mówić tu o silnie wykrystalizowanej tożsamości rosyjskiej, manifestującej się dążeniem do zlania się z narodem rosyjskim (czy też w słabszym wariacie, wejścia w granice Federacji Rosyjskiej)²⁸. Powodem tego są daleko idące zmiany w samej Rosji, prowadzące do zasadniczego odejścia od dawnego, radzieckiego wzorca. Im mniej sowieckości w tym państwie, tym bardziej staje się ono mentalnie obce mieszkańcom Donbasu. Jak się bowiem wydaje, region ten posiada własną, swoistą tożsamość, w której konstruowaniu ważniejszą rolę odgrywali miejscowi oligarchowie, dający pracę i zabezpieczający stabilność (nawet na podstawowym poziomie), niż napływające z zewnątrz idee, które w innych poradzieckich obszarach, będących pod wpływem Rosji, uosabia Władimir Putin. Jednakże, w związku z działaniami wojennymi i masowymi migracjami z regionu, proces ten uległ zahamowaniu, i – jak na razie – nie ma dla niego żadnej realnej alternatywy. Powołane bowiem „parapaństwa” w postaci Ludowej Republiki Donieckiej i Ludowej Republiki Ługańskiej bardziej przypominają dawne anarchizujące „republiki ludowe” z czasów wojny domowej z początków lat 20. XX w. (na przykład Nestora Machny), niż są rzeczywistym wyrazicielem donbaskiego separatyzmu, niemanifestującego się, jak dotychczas, w sposób wyraźnie polityczny.

²⁸ Г. Коржов, *Региональная идентичность Донбаса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации*, „Социология: теория, методы, маркетинг”, nr 4/2006, s. 38–51.

Bibliografia

- Studenna-Skrukwa M., *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2014.
- Wynn Ch., *Workers, Strikers and Pogroms. The Donbass–Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, Princeton Legacy Library, Princeton (N. J.) 1992.
- Алфьоров М., *Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.)*, Український культурологічний центр, Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, Донецьк 2008.
- Белова Е., *Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.)*, РГОТУПС, Москва 2004.
- Богачев В., *Очерки географии Всевеликого Войска Донского*, Издание Отдѣла Народнаго Просвѣщенія Всевеликого Войска Донского, Новочеркасск 1919.
- Борысѣнок Е., *Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы*, w: *Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе*, red. Л. Горизонтов, Институт славяноведения РАН, Москва 2005.
- Борысѣнок Е., *Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы*, Издательство „Европа”, Москва 2006.
- Веременич Я., *Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз*, „Український історичний журнал”, nr 1/2015.
- Веременич Я., *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015.
- Гайдук В.А., Ляшенко В.Г., Мозговий В.І., Навка І.П., *Юз і Юзівка*, Фірма „Кардинал”, Донецьк 2000.
- Галкин Ю., *Сборник документов о пограничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за таганрогско-шахтинскую территорию Донской области*, Щербинская типография, Москва 2007
- Грицак Я., *Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі*, „Україна Модерна. Спеціальний випуск”, *Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні*, red. Я. Грицак, А. Портнов, Віктор Сусак, Київ–Львів 2007.
- Донік О., *З історії індустріального освоєння Донбасу*, Інститут історії України НАН України, Київ 2014.
- Дружинина Е., *Южная Украина в 1800–1825 гг.*, Наука, Москва 1970.
- Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні*, red. В. Євтух та ін., Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України, Київ 1996.

- Єфіменко Г., *Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік*, Інститут історії України НАН України, Київ 2012.
- Кабузан В., *Заселение Новороссии (екатеринославской и херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)*, Наука, Москва 1976.
- Касьянов Г., *Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії*, Наш час, Київ 2008.
- Коржов Г., *Региональная идентичность Донбаса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации*, „Социология: теория, методы, маркетинг”, nr 4/2006.
- Кулага И.И., Зуєв В.В., *Органи державної безпеки в Донецькій області: спогади, факти, документи*, ТОВ „Алан”, Донецьк 2002.
- Кульчицький С., *Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015.
- Куромія Г., *Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*, пер. з англійської Г. Кьорян, В. Анеєв, Видавництво Соломії Павличко „ОСНОВИ”, Київ 2002.
- Макидонов А., *К светской и церковной истории Новороссии (XVIII–XIX вв.)*, Просвіта, Запорожжє 2008
- Марочко В., *Голодомор 1932–1933 років на Донбасі*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015.
- Мартин Т., *Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)*, пер. з англійської С. Вакуленко, Критика, Київ 2013.
- Модестов В., *Рабочие Донбаса в трех русских революциях*, Издательство „Мысль”, Москва 1974.
- Молчанов В., *Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.)*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015.
- Промышленность и рабочие Донбасса. Сборник документов: октябрь 1917 – июнь 1941*, сост. В.С. Высоцкая и др., Донбасс, Донецк 1989.
- Романцов В., *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття)*, Видавництво імені Олени Теліги, Київ 2003.
- Скалковский А., *Хронологическое обозрѣние истории Новороссійскаго края 1730–1823*, ч. 2, *Съ 1796 по 1823*, Печатано въ Городской Типографіи, Одесса 1838.
- Скляр В., *Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення*, Видавничий центр „Просвіта”, Київ 2008.

Тарнавський І., *Стратегія виживання інтелігенції Південно-Східної України в умовах окупації (1941–1943 рр.)*, w: *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали V міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 24–25 квітня 2015 р.)*, red. М. Михайлуца, Одеський національний морський університет, Одеса 2015.

Циганенко Л., *Дворянство півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.)*, Издательство СМІЛ, Ізмаїл 2009.

Шандра В., *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття*, Київ 2005.

Шандра В., *Донеччина: адміністративно-територіальний і відомий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Інститут історії України НАН України, Київ 2015.

Słowa kluczowe: Donbas, Ukraina, polityka narodowości, separatyzm

Key words: Donbas, Ukraine, Russia, nationalities policy, separatism

Abstract

Sources and Contexts of Separatism in the Donbas

This article deals with the sources and contexts of Donbas separatism. This phenomenon has its roots in the history of this region. Adjusted, especially in the second half of the twentieth century, local identity, drifting more towards a transnational consciousness, which can be called industry (professional) or nostalgic (post-Soviet). While, there is a trace Ukrainian identity (in the sense of national).